

“YUSUP-AXMET” DÁSTANINDA TURAQLI SÓZ DIZBEKLERİNİN JUMSALIWI

Jamiyetova Ayzada Kungradbay qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filologiya hám tillerdi oqıtıw
(qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13373693>

Annotaciya. *Bul maqalada turaqlı sóz dizbekleriniń qollanılıwı, ózgeshelikleri olardıń tutqan ornı Yusup- Axmet dástanı misalında sóz etildi.*

Tayanış sózler: *grammatikalıq turaqlı sóz dizbekleri, leksikalıq turaqlı sóz dizbegi, sózlik quram.*

THE USE OF PHRASEOLOGISMS IN “YUSUP AHMET'S” EPIC

Abstract. *In this article, the use of phraseologisms, their differences, and their place are determined on the example of Yusup-Akhmet's epic.*

Key words: *grammatical phraseology, lexical phraseology, lexicon.*

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЭПОСЕ “ЮСУПА АХМЕТА”

Аннотация. *В данной статье на примере эпоса Юсупа-Ахмета определяются употребление фразеологизмов, их различия и место.*

Ключевые слова: *грамматическая фразеология, лексическая фразеология, лексикон.*

Frazeologiya – til iliminiń belgili tarawlarınıń biri. Bul terminniń ózi tiykarınan grektiń phzasis (frazı) hám logos (ilim) sózlerinen kelip shıqqan. Tildegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyanıń úyrenetuǵın, izertleytuǵın obyektı bolıp tabıladı.

Biz qaysı tilde alıp qarasaqta, onıń sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatıwshı bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri de bar ekenligin, olardıń belgili bir orındı iyelep kelgenligin kóremiz. Bulardan biri, frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp esaplanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánili jaqtan, mánilik ótkirliǵı jaǵınan tildıń qaymaǵı, maǵızsı sıpatında bahalanadı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiya tarawı boyınsha usı waqıtqa shekem sistemalı túrde jazılǵan arnawlı miynetler sanawlı. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri birinshi ret E.Berdimuratovtıń “Házirgi zaman qaraqalpaqtılı. Leksika” (Nókis, 1994) atlı miynetinde sóz etilgen. Sonday-aq, frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha J.Eshbaev, G.Aynazarova hám T.Nawrızbáevalardıń miyneetleri belgili. Folklorlıq shıǵarmalar tilinde frazeologizmlerdiń izertleniwi boyınsha búgingi kúnge shekem birde-bir ilimiy miynet joq. Tek ǵana ayırım miynetlerde qısqasha toqtap ótilgenligin kóriwimizge boladı. Mısalı, A.Abdievdiń “Alpamıs” dástanı tiliniń leksika-semantikalıq ham stilistikalıq ózgeshelikleri”, Sh.Ábdinazimovtıń “Qırqqız” dástanınıń leksikası” hám t.b. Sonday-aq biz bul maqalamızda “Yusup-Axmet” dástanında frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin úyreniwdi maqset etip qoydıq. Usı tiykarda tómendegi wazıypalardı belgilep aldıq:

- Yusup-Axmet” dástanında jumsalǵan frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan túrlerin úyreniw ;

- “Yusup-Axmet” dástanında jumsalǵan somantizmlerdiń qollanılıw ózgeshekigin úyreniw.

Qaraqalpaq xalqınıń oǵada bay ruwxıy qádiriyatlarınıń ajıralmas bir bólegi esaplangan xalıq awızeki dóretpeleri, sonıń ishinde xalıq dástanları, mınlaǵan jıllar dawamında áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa ótip, eń qádirli xalıq ǵáziynesi sıpatında izin joǵaltpay kiyatırǵan, tárbiyalıq áhmiyeti kúshli kúshli biybaha miyras bolıp easplanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń ishinde “Yusup-Axmet” dástanı ayrıqsha orındı iyeleydi. “Yusup-Axmet” dástanınıń leksikası júdá bay bolıp, dástan tilinde tildin qaymaǵı bolǵan frazeologizmler jiyi ushırasadı. Mısalı:

Qızıl gúlim solǵan bolsa,

Paymanası tolǵan bolsa

Yusup-Axmet ólgen bolsa,

Qara baylap jılap kelgil [8.315].

Bul mısalda “qızıl gúli solıw” frazeologizmi qapa bolıw, qıynalıw mánilerin ańlatıp kelgen.

Periyzatlar **kóz ushınan** naz etsin,

Hár nazına júz mın ǵáwhar kerekdur [8.294].

Bul mısaldaǵı “kóz ushınan” frazeologizmi uzaqtan, alıstan degen mánini bildirip kelgen.

Zindannın ishinde **kewlim buzılar**,

Tırna sálem jetir biziń ellerge [8.315].

Mısaldaǵı “kewli buzılıw” frazeologizmi qapa boldı, eljiredi, qayǵırdı degen mánilerdi bildirip kelgen.

Ishim dártte **qayǵı basıp**,

Beglerim qalǵan usaydı [8.305].

Bul mısalda “qayǵı basıw” dizbegi qullanılǵan bolıp, qıynalıw, uwayımǵa túsiw degen mánilerde qullanılǵan. Keltirilgen bul mısallardaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleri emocional-ekspressivlik xızmetlerdi atqarıp kelgen.

“Yusup-Axmet” dástanında qullanılǵan frazeologizmlerdi sóz shaqaplarına qatnasına qaray 2 túrge bólip qarawǵa boladı:

1. Kelbetlik sóz shaqabına tiyisli frazeologizmler;

2. Feyil sóz shaqabına tiyisli frazeologizmler

Adektiv frazeologizmler kelbetlik xızmetindegi turaqlı sóz dizbekleri. Sonlıqtan, geypara izertlewshiler frazeologizmlerdin sóz shaqaplarına qatnas máselesin sóz etkende olardıń bir toparı sıpatında adektivlik yamasa sınıqlıq frazeologizmlerdi ajratıp kórsetedi.

Óziniń boyına obrazlı, ótkir, emocional-ekspressiv mánini jánlegen adektiv frazeologizmler kórkem ádebiyatta ayrıqsha súwretlew quralı bolıp, sóz sheberiniń ideyasına, aytayın degen oy-pikrine, alǵa qoyǵan stiline maqsetke say qosımsha máni, stillik boyawlar, poetikalıq sıpat, subyektiv modallıq reńkler beriwshi ayrıqsha qural bolıp esaplanadı.

“Yusup-Axmet” dástanı tilinde adektiv frazeologizmler jiyi qullanılıp. Olar dástandaǵı qaharmanlardın obrazın jaratıw, portret sıızıw, xarakter, peyzaj jasaw ushın qullanılıp, qaharmannın minez-qulqın, psixologiyasın sıpatlap, epitet, metafora, ironiya, giperbola, litota h.t.b sıyaqlı súwretlew quralları xızmetlerinde sheber jumsaladı. Mısalı:

Zindan ishinde yar etpege,

Hárbir isti júritpege,

Tas júrekti eritpege,

Paldan shiyrin sóz kelip tur [8.312]

Babakambar dúnyada **qoli epli** adam edi, bir maydanda duwtar dúzetti [8.312].

Zulim menen jigger-bawırım paraman,

Ígbalı ashılmas **baxtı qaraman**.

Bul mısaldağı “tas júrek” frazeologizmi miyrimisiz, rehimsiz, jawız degen mánilerdi bildiredi. Bul turaqlı sóz dizbegi “tas bawır” dep te qollanıladı. Sonday-aq, “qoli epli” turaqlı sóz dizbegi uqıplı, qolınan hámme nárske kelew degen mánilerdi, al “baxtı qara” frazeologizmi baxıtsız degen mánini bildirip kelgen.

“Yusup-Axmet” dástanında tómendegishe feyil sóz shaqabına tiyisli frazeologizmler qollanılgan:

Anası Lalaxan ayım, yarı Gúlhásel ayım, sínlisi Qarlıgash ayım – úshewleri qosılıp, **botaday bozlap**, yusup-Axmetti joqlap, zarı-giryan bolıp turar edi [8.307].

Yusupbekten juwap alıp **jolğa ráwana boldı**[8.298].

Bul zindanda **jábir-japa shegermen**,

Pálektiń gárdishi tústi náylermen,

Kózlerimnen qanlı jastı tógermen,

Tırna sálem jetir biziń ellerge [8.315].

Algárez, bul sózden keyin Axmetbektiń **júzi qızarıp**, uyqıǵa mayıl boldı [8.311].

Keltirilgen bul mısallarda botaday bozlaw – jılaw mánisinde jumsalǵan bolsa, **jolğa ráwana** bolıw turaqlı sóz dizbegi ketiw, **jolğa shıǵıw**, atlanıw mánisinde jumsalǵan. Úshinshi mısaldağı **jábir-japa shegiw** frazeologizmi xorlıq kórdi, zıyan kórdi degen mánilerde jumsalıp kelgen.

Feyil mánili frazeologizmler bolımlı hám bolımsız formalarda da qollanıladı. Feyildiń bolımlı forması is-hárekettiń islengenligin, islanıp atırǵanlıǵın yamasa endi islenetuǵınlıǵın, al onıń bolımsız forması hárekettiń islenbegenligin bildiredi. Feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sońǵı konponentine bolımsızlıq qosımtası qosılıw arqalı bolımsızlıq máni bildiredi.

Mısalı, qulaq salıw – qulaq salmaw, bas iyiw – bas iymew, qádirin biliw – qádirin bilmew, bas qatırıw – bas qatırmaw t.b.

“Yusup-Axmet” dástanında da feyil mánili frazeologizmler bolımlı hám bolımsız formalarda jumsalǵanın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Ol kózimnen boldı ğayıp,

Múlkimiz boldı bissahıp[8.300].

Yusupbekten juwap alıp **jolğa ráwana boldı**[8.298].

Nesiybesi ziyat bolar dúnyada,

Ullılardıń **tilin alǵan** jigittiń [8.292].

Kewliń bálent tutpa, **bas urma** tatqa,

Zinhar, balam, tákabırlıq áyleme [8.291].

Keltirilgen bul qatarlarda “**jolğa ráwana bolıw**”, “**tilin alıw**” frazeologizmleri bolımlı formada, al “**bas urma**” frazeologizmi bolsa bolımsız formada jumsalıp klegen.

Ráwısh mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri

“Yusup-Axmet” dástanında ráwısh mánili frazeologizmler de qollanǵan, biraq basqa túrlerge salısrıǵanda siyrek ushırasadı. Dástanda ráwısh mánili frazeologizmler birneshe belgilerdi bildirip kelgen. Mısalı:

1. Waqıt mánisin bildiredi: bir maydan, bir zamatta, jeti túnde, háp zamatta, túyeniń quyırǵı jerge jetkende hám t.b. Mısalı:

Bir múyeshte jasırınıp jattı, **bir maydan** ótkennen keyin toǵız maylı pátir menen bir gúze qatıqtı alıp kelip zindanǵa tasladı [8.313].

Babakambar dúnyada qolı epli adam edi, **bir maydanda** duwtar dúzetti, Yusupnek perde bayladı, Axmetbek tar taqtı, **bir maydanda** saz qılıp namaǵa salıp, Qarakóz ayımdı maqtap bir sóz der edi [8.312].

2. Muǵdardı bildiredi: bir jutım, bir asım, bir kese shay ishim t.b. Mısalı:

Periyzatlar kóz ushınan naz etsin,

Hár nazına **júz mın** gáwhar kerekdur [8.294].

3. Sının bildiredi: kózdi ashıp jumǵansha, qas peenn kózdiń arasında, túyeden postın taslaǵanday, ayaq astınan, at ústi t.b. Mısalı:

Kesip bawrım duzlashalı,

Men seni súydim Qarakóz [8.312].

Periyzatlar **kóz ushınan** naz etsin,

Hár nazına **júz mın** gáwhar kerekdur [8.294].

Juwmaqlap aytqanda, “Yusup-Axmet” dástanında ushırasatúǵın feyil mánili, kelbetlik mánili, ráwish mánili frazeologizmlerdiń ózine tán grammatikalıq qurılısı bolıp, onıń quramındaǵı sózler gáp ishinde kelgende ózgerip otırǵan. Ásirese, feyil mánili frazeologizmlerdiń quramındaǵı komponentler ózgerip, grammatikalıq formaları qabıl etken. Sonday-aq, hesh qanday ózgerissiz sol qálpinde jumsalatúǵınları da bar ekenliginiń gúwası boldıq. Bular tiykarınan ráwish mánili frazeologizmler bolıp esaplanadı. Solay bolsa da frazeologizmler óziniń quramındaǵı erkin sóz dizbekleriniń grammatikalıq qurılısın saqlap morfologiyalıq jaqtan ózgermeli bolǵanı menen, olardıń forma ózgerisiniń shegi boladı. Máselen, feyil mánili frazeologizmler feyildiń barlıq kategoriyların qabıllay bermeydi. Sonday-aq, atlıq mánisindegi frazeologizmler de atlıqlardıń barlıq grammatikalıq kategoriylarına iye emes.

“Yusup-Axmet” dástanında qollanılǵan somantizmler

Frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayırıqsha kózge túsip frazeologizmnıń uytqısı retinde xızmet etedi. Bunday sózler frazeologizmlerdiń quramında qaytalanıp otıradı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, qol, tis h.t.b sózler uytqı sózler qatarına jatadı.

Qaraqalpaq tili leksikası boyınsha ilimpaz E.Berdimuratov bul boyınsha “Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógeresinde payda bolǵanlıǵın kóremiz” degen pikirdi aytadı hám adam músheleriniń atamalarına baylanıslı (til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe t.b.), haywanatlar atamalarına baylanıslı (iyt, túye, qoy, at, eshek t.b) sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatúǵının kórsetedi. Sonday-aq, ilimpaz J.Eshbaevtıń “Qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi” miynetinde semantikalıq máni menen berilgen frazeologizmler kóplep ushırasadı.

Xalıq awızeki dóretpelerinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı birqansha frazeologizmler bar. “Yusup-Axmet” dástanında da bunday frazeologizmler jiyi ushırasadı. Mısalı:

1. “Kóz” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:

Adam mûshelerinen ásiyese kóz leksemalı frazeologizmler de kóp ushırasadı. “Ózbek tiling izohli luğati” miynetinde “kóz” leksemalı frazeologizmlerdiń 80nen artıǵı keltirilip ótilgen.

Sh.Rahmatullaevtiń “Ózbek tilining izohli frazeologik luğati” miynetinde 158 sonday frazeologizm bar ekenligi ayılǵan.

“Yusup-Axmet” dástanında da kóz leksemalı frazeologizmler jıyǵı jımsalǵan. Mısalı:

Álqıssa, onnan keyin Márger, jániwar awzın ashıp kisnedi, Yusupbek shar tárepke **kózin salıp** qarasa, qubla tárepten jasıl ala tuw álemge nurlana kórindi [8.290].

Álqıssa, onnan soń bul sóz Bozuǵlan dayısınıń kewline kelippe, qapa bolıp kózine jas alıp, - Áy Yusupjan, árman menen bende bolarsañ, sol waqta aytqandı tutpaǵanıń yadqa túser, sonda pushayman shegersen, paydası bolmas, - dep eline qaytıp ketti [298].

Qarakóz **kóziń súziler**,

Óirińnen túymen úziler [8.312].

Joqarı qaraysañ **kóziń alartıp**,

Yusup penen Axmet xandı náylediń [8.313].

Kóz tigip goshshaq yarlarga,

Xosh kelip, sapa kelipseń [8.285].

Bul mısallarda “kózin salıp” frazeologizmi qaraw kórdi, serledi mánilerin, “kózine jas aldı” frazeologizmi jıladı, qayǵırdı mánilerin, “kóz súziw” dizbegi qaradı, tigildi, telmirdi dámetti mánilerin, al “kóz alarttı” turaqlı sóz dizbegi jek kóriw mánisin, “kóz tigiw” turaqlı sóz dizbegi kewil bólip, úmitleniw, qaraw mánilerin bildirip kelgen.

2. “Bas” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:

Kelińler waqtıń xosh bolıp,

Sansız láshkerge **bas bolıp** [8.297].

Álqıssa, Gúlásel ayımnıń bul sózdi esitip, Áshirbek sárdar basına túsken awır islerdi bayan qıldı [8.306].

Kewliń bálent tutpa, **bas urma** tatqa,

Zinhar, balam, takabırlıq áyleme [8.291].

Bul sózińiz óz **basına báledur**,

Yusup alar sháhárińdi, patshayım [8.285].

Ómirlik bir doslıqqa bas qoyǵan,

Sálem degil Gúlhasel degen yarım [8.304].

Keltirilgen mısallardaǵı frazeologizmlerdiń quramında “bas” sózi qatnasıp, somatikalıq frazeologiyalıq sóz dizbekleri jımsalǵan. Bul mısallardaǵı “bas bolıp” frazeologizmi bassılıq etiw mánisin, “basına túsiw” dizbegi bolsa qıynshılıqqa ushıradı, qıynaldı degen mánilerdi, al basına bále bolıp frazeologizmi artıqsha táshwish bolıp mánisin bildirip kelgen.

3. “Qol” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:

Qırq mıńlar **qol keldi** ol jaqtan bizge,

Qalqanıń tutpadım kóterip júzge. [8.301].

Kótergen lágenim jerge tógildi,

Kelip turıp maǵan **pánje saldılar** [8.295].

Bul mısallarda qollanılgan “qol keldi” turaqlı sóz dizbegi járdem keldi, paydası tiydi degen mánilerdi, sonday-aq “pánje saldı” turaqlı sóz dizbegi topılıs qıldı degen mánini ańlatıp kelgen.

4. “Til” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:
Dástanda “til” komponentine baylanıslı “tilin alıw” frazeologizmi de qollanılgan:
Nesiybesi ziyat bolar dúnyada,
Ullılardıń **tilin alǵan** jigittiń [8.292].
Bul mısalda “tilin alıw” frazeologizmi aytqanın orınlaw, tırlaw mánisin bildirip kelgen.
5. “Shash” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:
Aǵam deyip **shashın jayıp**,
Qarlıǵashtay sıńlim qaldı [8.300].
Bul qatarlarda “shash jayıw” frazeologizmi jumsalǵan bolıp, qıynalıw, azaplanıw degen mánilerdi bildirip kelgen.
6. “Qulaq” sózine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:
Qulaq salıp esit arızım, Axmetjan,
Beglerbegi bizge sálem jazıptı [8.291].
Qulaq salıń Gúlháseldiń zarına,
Xabar berip ótiń kewil shadına [8.305].
Bul keltirilgen mısallarda jumsalǵan “qulaq salıw” frazeologiyalıq sóz dizbegi tırlaw, esitiw mánilerin bildirip kelgen.
7. “Júz”, “bet” sózlerine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:
Ada bolmas meniń sózim,
Sarǵayıp tur ráńkim júzim [8.301].
Algárez, bul sózden keyin Axmetbektiń **júzi qızarıp**, uyqıǵa mayıl boldı [8.311].
Bul mısallarda “júzi sarǵayıw”, “júzi qızarıw” turaqlı sóz dizbekleri qollanǵan bolıp, “júzi sarǵayıw” turaqlı sóz dizbegi qapa bolıw, renjiw, qıynalıw mánilerin, al “júzi qızarıw” turaqlı sóz dizbegi uyalıw, tartınıw degen mánilerdi ańlatıp kelgen.
8. “Júrek”, “bawır” sózlerine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri:
Nala qılıp **júregimdi daǵlama**,
Sabır áyle men kelgenshe sultanım [8.303].
Ayrılıq dárt penen **bawrı jaraman**,
Bilmem, ne sebepten baxtıqaraman [8.301].
Bawrım boldı para-para,
Yusup qáne, Axmet qáne. [8.301].
Keltirilgen mısallardaǵı “júregi daǵlanıw” frazeologiyalıq dizbegi azaplanıw, qıynalıw degen mánilerdi, al “bawrı jara” frazeologiyalıq sóz dizbegi de qıynalıw, azaplanıw mánilerin bildirip kelgen.
Ulıwma alǵanda, “Yusup-Axmet” dástanında somantikalıq frazeologizmler jiyi qollanılgan bolıp, olar kóbinese dástanda pikirdiń konkretligin, tásirshenligin arttırıwda oǵada áhmiyetli rol atqarıp kelgen.

REFERENCES

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде еки компонентли фразеологизмлердиң лексика-семантикалық ҳәм стиллик өзгешеликлери. —Нөкис: Билим, 2015
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985.

3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 14-16. – Нөкис: Илим, 2010.
4. Қарақалпақфольклоры. Көптомлық 27-42. – Нөкис: Илим, 2010.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: Tafakkurqanoti, 2014.